

Валентина ЛЄСНОВА

ДІАЛЕКТНА ОЦІННА ЛЕКСИКА: СЛОБОЖАНСЬКО-ПОЛІСЬКІ ПАРАЛЕЛІ

У статті розглянуто семантику, особливості творення та емоційне забарвлення лексем, які виконують оцінну функцію в українських східнослобожанських говірках, у їх зіставленні з оцінною лексикою поліських говірок.

Ключові слова: східнослобожанські говірки, поліські говірки, оцінна назва, лексема.

У сучасній лінгвістиці однією з важливих є проблема „мова й особистість”, безпосередньо пов’язана з категорією оцінності. Оцінці підлягає передусім людина, її дії, вчинки, риси характеру, зовнішність тощо. Як зазначала С.М. Толстая, „людина, її діяльність та її свідомість – усе це сфери мови, усе несе на собі слід слова, відблиск його смислів, конотацій та асоціацій; у мові можна прочитати й дізнатися про людину все: її миттєве і вічне, явне і приховане, її надії і страхи, смаки і оцінки. При цьому в мові все пов’язане й наділене сенсом... І все об’єднане особистістю homo loquens, його позицією і точкою зору, його ставленням до світу й самого себе”¹.

Сутність лінгвістичної категорії оцінки, її структурно-семантичні та функціональні особливості, засоби її вираження, а також суміжні з нею явища емотивності, експресивності, образності були предметом дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних мовознавців (Н.Д. Арутюнова, О.Л. Бессонова, В.М. Богуславський, Н.І. Бойко, О.М. Вольф, Т.А. Космеда, Н.О. Лук’янова, В.М. Телія, В.А. Чабаненко та ін.). Підвищений інтерес науковців до цієї проблеми й широке коло питань, які підлягають вивченню, не випадкові, адже, як зауважує Т.А. Космеда, семантична категорія оцінки належить до універсальних, вона властива всім мовам як наслідок осмислення й відображення дійсності.²

Водночас, у Вітчизняній лінгвістиці ще недостатньо звернуто увагу на специфіку категорії оцінки в діалектному мовленні, спільне й відмінне в семантиці та формальній структурі оцінних

¹ Толстая С.М. Этнолингвистика Ежи Бартминьского // Бартминський Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике. – М.: Индрик, 2005. – С. 10.

² Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. – Л.: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – С. 305.

номенів у різних говірках української мови. І.А. Оссовецький, вивчаючи лексику сучасних російських говорів, слушно зауважував, що в діалектному мовленні є особливий, доволі розгалужений фонд лексики, у якій емоційний заряд починає домінувати над логічним змістом.³ На часі – ґрунтовне вивчення способів і засобів вираження оцінки на якнайширшому діалектному матеріалі, визначення різнодіалектних лексичних ізоглос, що окреслюють ареали тих чи тих мовних явищ, зважаючи ще й на те, що „репрезентація й семантична структура діалектної лексики, варіативність її значень у просторовій проекції залишаються в сучасному мовознавстві недостатньо вивченими.”⁴

Усе сказане й визначає актуальність пропонованої розвідки, мета якої – установити паралелі між слобожанськими й поліськими говірками щодо функціонування в них оцінної лексики, яка характеризує людину.

Визначена мета передбачає розв’язання таких завдань: виявити лексеми на позначення зовнішності людини та рис її характеру, властиві слобожанським і поліським говіркам; проаналізувати спільні й відмінні риси семантики цих лексем та їх формальної структури в порівнюваних ареалах.

Матеріалом для виявлення слобожансько-поліських паралелей стали власні польові записи фактичного матеріалу в українських східнослобожанських говірках, а також опубліковані діалектні лексикографічні праці – словники східнослобожанських та поліських говірок.⁵

Вибір ареалів для зіставлення не є випадковим, про зв’язок новостворених східнослобожанських говірок із поліськими як одним із джерел постання перших учені говорили неодноразово.⁶

Значна частина виявлених паралелей не мають семантичних та формальних відмінностей в аналізованих говірках (тут і далі першими подаємо лексеми, властиві східнослобожанським говіркам; покликаючись на лексикографічні джерела,

³ Оссовецкий И.А. Лексика современных русских народных говоров. – М.: Наука, 1982. – С. 38.

⁴ Мартинова Г.І. Середньоаддніпрянсько-слобожанські лексичні ізоглоси (за результатами регіонального вивчення) // Лінгвістика: зб. наук. пр. – Луганськ, 2005. – № 2. – С. 150-157.

⁵ Словник українських східнослобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Леснова, І. Николаєнко, Т. Терновська., В. Ужченко. – Луганськ, 2002. – 234 с.; Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок: у 2 т. – Луцьк: Вежа, 2000. – Т. 1. – XXIV + 354 с.; Т. 2. – 458 с.; Лисенко П.С. Словник поліських говірок. – К.: Наук. думка, 1974. – 260 с.

⁶ Див.: Глуховцева К.Д. Динаміка українських східнослобожанських говірок: монографія. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 592 с.; Глуховцева К.Д. Східнослобожанські українські говірки: наук.-навч. посіб. – Вип. 1. – Луганськ, 2001. – 107 с.

використовуємо такі умовні скорочення: СУССГ – Словник українських східнослов'янських говірок, СЗПГ – Словник західнополіських говірок, СПГ – Словник поліських говірок):

□ ¹бабник – ¹бабник ‘чоловік, що упадає за чужими жінками’ (СУССГ, с. 19; СЗПГ, т. 1, с. 6);

□ ¹валах – ¹валах ‘неповороткий чоловік’ (СУССГ, с. 35; СЗПГ, т. 1, с. 42);

□ ¹жа¹д’уга – ¹жа¹д’уга ‘скупа людина’ (СУССГ, с. 74; СЗПГ, т. 1, с. 152);

□ ¹жид – ¹жид ‘скупа хитра людина’ (СУССГ, с. 75; СЗПГ, с. 155);

□ ¹л’ї¹шак – ¹л’ї¹шак ‘лівша’ (СУССУГ, с. 188; СЗПГ, т. 1, с. 287);

□ ¹н’ун’а – ¹н’ун’а ‘плакса’ (СУССГ, с. 144; СЗПГ, т. 1, с. 352);

□ ¹по¹хатник – ¹по¹хатник ‘людина, яка не виконує ніякої роботи, а вештається по хатах, відвідуючи сусідів та знайомих’ (СУССГ, с. 174; СЗПГ, т. 2, с. 79);

□ ¹прише¹лепок – ¹прише¹лепок ‘дурень’ (СУССГ, с. 176; СЗПГ, т. 2, с. 92).

Виявлено також паралелі, репрезентанти яких мають семантичні відмінності:

□ ¹бла¹гуй ‘хворий’ (СУССГ, с. 27) – ¹бла¹гуй ‘худий’ (СЗПГ, т. 1, с. 22);

□ ¹бу¹бун ‘той, хто постійно бубонить, щось бурмотить про себе’ (СУССГ, с. 32) – ¹бу¹бун ‘людина, яка невиразно говорить’ (СЗПГ, т. 1, с. 35);

□ ¹г¹лушка ‘глуха жінка’ (СУССГ, с. 52) – ¹г¹лушка ‘той, хто не чує або недочуває’ (СЗПГ, т. 1, с. 92);

□ ¹к¹риво¹н’іг ‘клишава людина (СУССГ, с. 108) – ¹к¹риво¹ног ‘такий, що має криві ноги’ (СЗПГ, т. 1, с. 253); у цій паралелі фіксуємо фонетичні відмінності щодо вияву фонем /o/ та /i/ в новому закритому складі;

□ ¹к¹ри¹вун ‘чоловік, який має одну ногу коротшу за другу’ (СУССГ, с. 108) – ¹к¹ри¹вун ‘такий, що має криві ноги’ (СЗПГ, т. 1, с. 253);

□ ¹не¹х¹л’уї ‘лінива людина’ (СУССГ, с. 141) – ¹не¹х¹л’уї ‘нерозторопний, роззява’; ‘неохайний, нечепура’ (СПГ, с. 136);

□ ¹тошч¹їй ‘той, який має худе, сухорляве тіло’ (СУССГ, с. 208) – ¹тошч¹їй ‘худий’; хворобливий’ (СЗПГ, т. 2, с. 206); у цій паралелі фіксуємо також фонетичну відмінність – палатальність шиплячого [ч¹] та напівпалатальність [ш] у східнослов’янських говірках та твердість цих звуків у західнополіських;

□ *x*¹*воїда* ‘безпутна жінка’ (СУССГ, с. 216) – *x*¹*воїда* ‘дівчина легкої поведінки’ (СЗПГ, т. 2, с. 226) ‘неохайний, нечупара’ (СПГ, с. 223);

□ *хиліі*¹ ‘який не має великої фізичної сили (СУССГ, 217) – *хиліі*¹ ‘худий’ (СЗПГ, т. 2, с. 227);

□ *шкoдник*¹ ‘бешкетник’; ‘пустун’ (СУССГ, с. 227) – *шкoдник*¹ ‘той, хто робить якесь зло, шкоду’ (СЗПГ, т. 2, с. 268).

Як бачимо, у наведених паралелях семантика репрезентантів має незначні відмінності, усі вони зберігають яскраво виражене значення оцінності, подеколи відрізняючись лише тим, що характеризують людину однієї конкретної статі або незалежно від її статевої приналежності (напр. *глушка* ‘глуха жінка’ в східнослов'янських говірках та ‘той, хто не чує або недочуває’ в західнополіських) або кількістю наявних можливих значень (напр., лексему *x*¹*воїда* в східнослов'янських говірках використовують як негативну оцінну назву безпутної жінки, а в поліських – дівчини легкої поведінки та неохайної людини, нечупари).

Окремо виділяємо ті паралелі, репрезентанти яких, імовірно, можна віднести до міжговіркових омонімів, оскільки сема оцінності властива їм тільки в одному діалектному континуумі, в іншому вони мають лише денотативне значення, називаючи конкретний предмет або реалію:

□ *дук* ‘отвір посередині млинового колеса’ (СУССГ, с. 71) – *дук* ‘жадібна, корислива, скупа людина (СПГ, с. 70);

□ *кривул'а* ‘ручка на держаку коси’ (СУССГ, с. 108) – *кривул'а* ‘такий, що має криві ноги’ (СЗПГ, т. 1, с. 253);

□ *ман'ка* ‘торба, з якої розсівали зерно’ (СУССГ, с. 124) – *ман'ка* ‘лівша’ (СЗПГ, т. 1, с. 304).

Частина паралелей мають відмінності у фонетичному оформленні:

□ *бр^ехло* – *бр^ихло* ‘обманщик, брехун’ (СУССГ, с. 31; СЗПГ, т. 1, с. 32); у наведеній паралелі відбито різний ступінь наближення фонемі /e/ до /i/ в ненаголошеній позиції⁷;

□ *в^ергило* – *в^ер'гило* ‘здоровань’ (СУССГ, с. 36; СЗПГ, т. 1, с. 49); задньоязиковій фонемі /r/, наявній у західнополіському варіанті наведеної лексеми, відповідає фарингальна фонема /r/ у східнослов'янському варіанті, це є типовою для останніх говірок рисою, про що неодноразово зазначали дослідники⁸;

⁷ Про заступлення в ненаголошеній позиції фонемі /e/ фонемою /i/ в західнополіських говірках див., напр.: Матвіяс І.Г. Українська мова і її говори. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 54.

⁸ Див., напр.: Шарпило Б.А. Українські говірки Луганщини в їх відношенні до діалектної системи південно-східного наріччя української мови. – Луганськ, 1959.

□ *зинзо|окиї* – *зизо|вокиї* ‘косоокий’ (СУССГ, с. 86; СЗПГ, т. 1, с. 189); у цій паралелі спостерігаємо характерну для поліських говірок фонетичну рису – наявність протетичного приголосного [в] у лексемі *воко* (літ. *око*), збереженого в композиті, яка не властива східнословобжанським говіркам;

□ *кривун|жа* – *кривон|джа* ‘такий, що має криві ноги’ (СУССГ, с. 108; СЗПГ, т. 1, с. 253); наявність африкати в західнополіському варіанті та заступлення її фрикативною фонемою в східнословобжанському – типові для аналізованих говірок фонетичні риси;

□ *по|хатниця|а* – *по|хатниця* ‘людина, яка не виконує ніякої роботи, а ходить по хатах, відвідуючи сусідів та знайомих’ (СУССГ, с. 174; СЗПГ, т. 2, с. 108);

□ *п|ухт|а* – *п|ухта* ‘товстуля, товстуха’ (СУССГ, с. 180; СПГ, с. 180); у цій паралелі, як і в попередній, відмінність полягає в наявності – відсутності палатальної ознаки в кінцевому приголосному основи відповідно в східнословобжанських та поліських говірках, імовірно, таку відмінність можна кваліфікувати як фонетико-морфологічну;

□ *сл|іпак* – *сл|пак* ‘той, що недобачає’ (СУССГ, с. 193; СЗПГ, т. 2, с. 154); у західнополіському варіанті відбито типову для цих говірок рефлексію колишнього [ʦ] в ненаголошеній позиції через [и]⁹;

□ *ш|ч|уплиї* – *ш|чуплиї* ‘худий, невисокого росту’ (СУССГ, с. 231; СЗПГ, т. 2, с. 282); палатальність шиплячого [чʲ] та напівпалатальність [шʲ] – одна з характерних рис східнословобжанського консонантизму, натомість у поліських говірках ці приголосні звуки послідовно тверді.

Отже, більшість фонетичних відмінностей у зафіксованих словобжансько-поліських паралелях оцінної лексики зумовлені типовими фонетичними особливостями аналізованих говірок і мають системний характер.

До граматичних відмінностей відносимо ті випадки, коли повній формі прикметника, зафіксованого в східнословобжанських говірках, у поліських відповідає усічена, що є типовим для останніх.¹⁰ При цьому інших формальних та семантичних змін не виявлено:

□ *близо|рукиї* – *близо|руки* ‘короткозорий’ (СУССГ, с. 27; СПГ, с. 33);

□ *вилу|патиї* – *вилу|пати* витрішкуватий, з випуклими очима’ (СУССГ, с. 39; СПГ, с. 44).

⁹ Бевзенко С.П. Українська діалектологія : навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін.-тів. – К.: Вища шк., 1980. – С. 42.

¹⁰ Бевзенко С.П. Зазначена праця. – С. 202.

Ще в одному випадку, крім протиставлення повної форми прикметника в східнословобожанських говірках та усіченої в західнополіських, спільнокореневі лексеми з однаковою семантикою мають різну морфемну будову:

□ *дуркувати* – *дурувати* ‘дурнуватий, нерозумний’ (СУССГ, с. 72; СЗПГ, т. 1, с. 148).

Частина виділених паралелей мають відмінності в морфемній будові лексем при семантичній їх тотожності або близькості. До них відносимо випадки, коли:

1) аналізовані лексеми різняться одним із компонентів складного слова:

□ *бабол’уб* – *бабодур* ‘той, що упадає за чужими жінками’ (СУССГ, с. 19; СЗПГ, т. 1, с. 6); у наведеній паралелі друга лексема містить, безперечно, виразнішу негативну оцінку, яка в першому прикладі дещо завуальована, що вмотивовано значеннями дієслів, від яких утворено аналізовані композити, – *любити* і *дурити*.

2) аналізовані лексеми різняться суфіксами:

□ *випр’ішок* – *випр’ішка* ‘людина з витрішкуватими очима’ (СУССГ, с. 40; СЗПГ, т. 1, с. 60);

□ *удалиї* ‘спритний, вправний’ (СУССГ, с. 36) – *удатний* ‘умілий’ (СЗПГ, т. 1, с. 46);

□ *здохла* ‘дуже худа людина’ (СУССГ, 86) – *здохлатина* ‘худа, слабосила людина’ (СЗПГ, т. 1, с. 186);

□ *кривун’д’а* ‘людина, яка має одну ногу коротшу за другу’ (СУССГ, с. 108) – *кривунд’ака* ‘такий, що має криві ноги’ (СЗПГ, т. 1, с. 253);

□ *мот* ‘шахрай’ (СУССГ, с. 130) – *мот’униско* ‘обманщик, брехун’ (СЗПГ, т. 1, с. 321);

□ *муркотун* – *муркотело* ‘той, хто говорить невизразно’ (СУССГ, с. 132; СЗПГ, т. 1, с. 324);

□ *син’ка* ‘п’яна людина’ (СУССГ, с. 190) – *син’ушник* ‘п’яниця’ (СЗПГ, т. 2, с. 145);

□ *тр’іска* ‘дуже худа жінка’ (СУССГ, с. 209) – *тр’ісу’маха* ‘худа людина’ (СЗПГ, т. 2, с. 210).

Як свідчить наведений матеріал, у кількох західнополіських варіантах оцінних номенів пейоративність підкріплено відповідними суфіксами згрубілості, зневажливості, фамільярності (*здохлатина*, *кривунд’ака*, *мот’униско*, *тр’ісу’маха*).

Окремо проаналізуємо репрезентацію в аналізованих говірках семи ‘лівша, людина, яка лівою рукою володіє краще, ніж правою’. У східнословобожанських говірках зафіксовано лише іменник *л’іушак* для номінації чоловіка-лівші та іменники *л’івач’ка*, *л’іушач’ка* для номінації жінки-лівші, уживані спорадично (СУССГ, с. 118). У поліських говірках репертуар репрезентантів зазначеної семи з коренем *лів-* значно ширший: *л’івак*, *л’івач*, *л’іваш*, *л’івун*, *л’іушак*, *л’іушун* (СЗПГ, т. 1, с. 287). Як бачимо,

спільним для аналізованих ареалів є лише номен *л'іу'шак*. Зазначимо, що в східнословобожанських говірках відома й лексема *л'і'вак*, але значення її відмінне – ‘підручний, запряжений з лівого боку в парі з борозенним’ (про коня, вола) (СУССГ, с. 118).

Як свідчить фактичний матеріал, записаний у східнословобожанських говірках у 1989 – 2010 рр., частота вживання в цьому діалектному континуумі суфіксальних іменників – оцінних назв різноманітних якостей та рис характеру людини – є значно меншою порівняно з відповідними атрибутивними словосполученнями, субстантивованими прикметниками та описовими формами різних структурних типів.¹¹ З огляду на це виділяємо паралелі, у яких східнословобожанському прикметнику оцінної семантики в поліських говірках відповідає спільнокореневий іменник, що характеризує людину:

□ *ле'гко'битний* ‘легковажний (про людину, переважно жінку)’ (СУССГ, с. 116) – *ле'гко'бит* ‘ледача людина, ледар’ (СПГ, с. 113);

□ *мах'л'арс'кий* ‘той, у якому є обман’ (СУССГ, с. 125) – *мах'л'ар* ‘нечесна людина, шахрай’ (СЗПГ, т. 1, с.308);

□ *під'лизливий* ‘улесливий’ (СУССГ, с. 162) – *під'лизник* ‘підлабузник’ (СЗПГ, т. 2, с. 101);

□ *ци'батий* ‘той, хто має довгі ноги (про людину)’ (СУССГ, с. 220) – *ци'бач* ‘довгоногий чоловік’ (СЗПГ, т. 2, с. 240).

Зауважимо, що паралелі можна встановити також щодо функціонування в аналізованих говірках окремих словотвірних моделей, зокрема наявності суфіксів найрізноманітніших експресивних відтінків.

Так, обом типам говірок властиві пейоративні оцінні іменники із згрубілим суфіксом *-уг (-юг)*, що посилює значення негативної якості, виявленої початковою основою. При цьому репертуар таких іменників, за свідченнями проаналізованих лексикографічних джерел, у східнословобожанських говірках ширший, ніж у поліських: *вор'уга, жад'уга, жмот'уга, л'єнт'а'йуга, нахал'уга, не'кл'уга, не'удал'уга, ракл'уга, упе'рт'уга* (СУССГ, с. 46, 74, 77, 117, 137, 138, 140, 181, 213). Словник західнополіських говірок фіксує такі слова з аналізованим суфіксом: *жад'уга, злод'уга, крад'уга, п'ян'уга* (СЗПГ, т. 1, с. 152, 191, 249, т. 2, с. 110). Принагідно зауважимо, що, покликаючись лише на це лексикографічне джерело, важко встановити точний відтінок емоційно-оцінного забарвлення названих лексем, оскільки три перші наведені приклади подано в словнику з позначкою згрубіле, а останній – з

¹¹ Детальніше про це див.: Леснова В.В. Номінація рис людини в українських східнословобожанських говірках: монографія / В.В. Леснова. – Луганськ: Альма-матер, 2004. – 193 с.

позначкою зневажливе. Уніфікація та обґрунтування додаткових позначок у лексикографічних працях, зокрема діалектних, – важливе питання сучасної лінгвістики, яке потребує детальної розробки.

Спільними для аналізованих говірок, але менш функціонально активними є суфікси суб'єктивної оцінки **-ак (-як)**: *криву^л'ака* (СУССГ, с. 108) – *кривун^д'ака*, *скутин^д'ака* (СЗПГ, т. 1, с. 253, т. 2, с. 153) та **-ег**: *здоровега* (СУССГ, с. 86) – *н'імега* (СЗПГ, т. , с. 349). Останню лексему, хоча вона й позначає національність 'німець', відносимо до оцінних, зважаючи на її виразне негативно-емоційне забарвлення. Суфікс **-аг (-яг)**, спорадично зафіксований у східнословобжанських говірках у складі оцінних назв (*вор'ага*, *кур'ага* – СУССГ, с. 46, 113), у західнополіських уживаний як згрубілий у соматизмах *гул^л'мага* 'велика гуля' та *мор^д'ага* 'морда' (СЗПГ, т. 1, с. 122, 319).

Отже, між словобжанськими та поліськими говірками виявлено чимало спільних рис у репрезентації оцінних номенів. Водночас, зафіксовано й значні відмінності аналізованих лексем, переважно щодо їх фонетичного оформлення та морфемної будови.

Перспективу дослідження вбачаємо в його подальшому проведенні на більшому фактичному матеріалі та щодо ширшого діалектного ареалу.

***Леснова Валентина. Диалектная оценочная лексика:
словобжанско-полесские параллели***

В статье рассмотрены семантика, особенности образования и эмоциональная окраска лексем, выполняющих оценочную функцию в украинских восточнословобжанских говорах, в их сравнении с оценочной лексикой полесских говоров.

Ключевые слова: *восточнословобжанские говоры, полесские говоры, оценочное название, лексема.*

***Lesnova Valentyna. Dialectal Evaluation Vocabulary: Sloboda
and Polesye Parallels***

The article deals with the analysis of the semantics, peculiarities of formation and emotional coloring of the lexemes which perform an evaluation function in the Ukrainian East Sloboda dialects comparing them with the evaluation vocabulary of the Polesye ones.

Key words: *East Sloboda dialects, Polesye dialects, evaluation name, lexeme.*